

MATEUSZ MATANIAK

 <http://orcid.org/0000-0002-3311-5467>

Uniwersytet Jagielloński

Protomedyk, fizyk miejski, fizyk okręgowy Wolnego Miasta Krakowa (1815—1846) Z dziejów organizacji służby zdrowia na ziemiach polskich w XIX w.

Niniejszy artykuł stanowi próbę naszkicowania zasad organizacyjnych oraz form działalności „policji lekarskiej” („policji medycynalnej”, „policji bezpieczeństwa życia”) w Wolnym Mieście Krakowie (1815—1846). Najwięcej uwagi poświęcono przy tym protomedykowi oraz dwóm fizykom: miejskiemu i okręgowemu. Przy pisaniu tekstu główną rolę odegrały materiały archiwalne, przechowywane w Archiwum Narodowym w Krakowie (zespół „Archiwum Wolnego Miasta Krakowa”). Ponadto uwzględniono „Dzienniki Rządowe” oraz opracowania dotyczące publicznej służby zdrowia na ziemiach polskich w XIX w.

Na wstępie należy wyjaśnić, że pod pojęciem „policji lekarskiej”, wykładający ją na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Jagiellońskiego prof. Fryderyk Hechel, rozumiał zespół środków, za pomocą których usiłowano „oddalić wszelkie szkodliwe wpływy na zdrowie ogółu mieszkańców”¹. Była ona zarazem jednym

¹ F. Hechel: *O koniecznej potrzebie policji lekarskiej*. „Rocznik Wydziału Lekarskiego” 1842, T. 5, s. 57—58. Szczególnie cennym źródłem do badań nad dziejami Wydziału Lekarskiego UJ, w tym nauczania „policji lekarskiej”, są pamiętniki F. Hechla: *Człowiek nauki taki, jakim był. Pamiętniki profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego Fryderyka Hechla*. T. 1: *Młodość, studia i podróże 1794—1834*. Wydał z rękopisu oraz zaopatrzył przedmową, przypiskami i skorowidzem W. Szumowski. Kraków 1939; F. Hechel: *Człowiek nauki taki, jakim był. Pamiętniki profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego Fryderyka Hechla*. T. 2: *W Wolnym Mieście Krakowie 1834—1846*. Wydał z rękopisu oraz zaopatrzył przedmową, przypiskami i skorowidzem W. Szumowski. Kraków 1939.

z elementów „policji krajowej”, czyli instytucji mającej zapewnić wewnętrzny porządek w państwie, jego mieszkańcom zaś — spokój, bezpieczeństwo i zdrowie. Dbałość rządu o zdrowie obywateli była możliwa jedynie przy pomocy odpowiednio wyedukowanych lekarzy, świadczących nie tylko usługi o charakterze prywatnym, ale także publicznym. Zadania z zakresu „policji lekarskiej” realizowano na podstawie „przepisów dotyczących się zdrowia ogółu mieszkańców”. Jej działalność polegała na wykrywaniu i eliminowaniu okoliczności negatywnie wpływających na sytuację zdrowotną; ponadto, dbałość o czyste powietrze, jakość żywności, kształcenie odpowiedniej liczby lekarzy, otwieranie placówek dla leczenia chorych itp. Odróżniano przy tym „policję nauk lekarskich” (*politia medicinae*) od „policji lekarskiej” *sensu stricto*. Pierwsza z wymienionych obejmowała przepisy dotyczące zarówno medycyny, jak i jej nauczania; druga — zasady wiedzy lekarskiej, mające zastosowanie do życia społeczeństwa².

Można dodać, że służba zdrowia w Rzeczypospolitej Krakowskiej korzystała z dorobku organizacyjnego analogicznych instytucji działających w Księstwie Warszawskim³. Podstawowe ramy prawne działalności protomedyka zawierał statut z 1816 r. W jego świetle, podlegał on Wydziałowi Spraw Wewnętrznych i Policji w Senacie Rządzącym⁴. Kandydaci na stanowisko protomedyka, oprócz ukończonych studiów medycznych, musieli się wykazać dobrą znajomością chirurgii, akuszerii i weterynarii, a także wiedzą i doświadczeniem, które gwarantowały „przynależność do dystyngowanych medyków”. Protomedyk sprawował nadzór („pod względem lekarskim”) nie tylko nad pozostałymi „urzędnikami zdrowia” (fizycy, chirurdzy, akuszerki), ale także nad szpitalami, instytutami miłosierdzia oraz krakowskim więzieniem (Gmachem Więzień Kryminalnych). Oceny personelu medycznego dokonywał za pomocą list konduity. Do niego należało także weryfikowanie patentów lekarskich, które przedkładali obcokrajowcy chcący rozpocząć praktykę lekarską lub chirurgiczną w Wolnym Mieście Krakowie⁵. Wraz z lekarzem wyznaczonym przez Wydział Lekarski

² Szerzej zob. Z. Gajda: *Nauczanie medycyny na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie Rzeczypospolitej Krakowskiej*. „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki” 1978, T. 120, s. 56—57.

³ *Dekret względem Policji Medycynalnej* (z 19.09.1809 r.). „Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego” 1809, T. 2, s. 70—79. W Księstwie funkcjonowała m.in. Rada Ogólna Lekarska (zob. rozdz. II wspomnianego dekretu).

⁴ *Urządzenie wewnętrzne Senatu WMK i jego Okręgu* (z 15.07.1816 r.), ogłoszone pismem Senatu Rządzącego nr 2104 Dziennika Głównego Senatu [dalej: DGS], „Dziennik Rozporządzeń Rządowych WMK” [dalej: Dz. Rozporz. Rząd.] z 1816 r. Wydział sprawował ogólny nadzór nad „policją lekarską”, miał także zapobiegać epidemiom, zwłaszcza ospie zachowawczej (art. 30). Jego uprawnienia utrzymano w rozporządzeniu z 11.01.1822, nr 117 DGS), *Połączenie Wydziałów Spraw Wewnętrznych i Policji*. Dz. Rozporz. Rząd. z 1822 r. (art. 12).

⁵ Można dodać, że w liczącym w 1843 r. ok. 43 000 mieszkańców Krakowie praktykowało 48 lekarzy. Byli to: Józef Brodowicz, Ludwik Bierkowski, Franciszek Bulikowski, Karol Borecki, Franciszek Brodowski, Aleksander Cybulski, Ignacy Czerwiakowski, Stanisław

Uniwersytetu Jagiellońskiego, a także przewodniczącym cechu aptekarskiego („seniorem aptekarzy”), przeprowadzał wizytacje aptek. Na podstawie raportów podległych urzędników przedstawiał Senatowi sprawozdania w przedmiocie stanu zdrowotności mieszkańców podwawelskiego mini-państewka. Protomedyk pełnił urząd bezpłatnie, dostawał jednak 1 000 złp na potrzeby kancelaryjne i zwrot kosztów przejazdów do chorych⁶.

Dokładny zakres obowiązków obu fizyków pozwalają odtworzyć instrukcje rządowe z 1844 r., których autorem był protomedyk Józef Jakubowski⁷. W ich świetle, na fizyku miejskim spoczywała odpowiedzialność za zdrowie mieszkańców Krakowa, w związku z czym nadzorował przestrzeganie regulacji dotyczących „ogólnego stanu zdrowia ludności”, zapobiegania i zwalczania chorób zakaźnych, zwłaszcza epidemii, w tym zalecanych sposobów działania w razie stwierdzenia choroby wśród członków rodziny. Aby uzyskać informacje o przebiegu epidemii i przyczynach zgonów fizyk przeglądał „protokoły chorób” i „kartki pogrzebowe”. Zapoznawał się także z wykazami osób zmarłych podczas nadzwyczajnych wydarzeń. W ich trakcie decydował o wyborze miejsc pochówku oraz ewentualnym zniszczeniu czy też oddaniu do czyszczenia odzieży i pościeli, należących do zmarłych. Fizyk raportował protomedykowi o okolicznościach mogących mieć wpływ na rozszerzanie się epidemii i epizootii, wskazując przy tym środki zapobiegawcze, które uchroniłyby ludność przed „chorobami miejscowymi”. Bez zgody władz policyjnych i wyznaczenia zastępcy fizykowi nie wolno było opuszczać Krakowa⁸.

Kontroli fizyka miejskiego podlegała żywność sprzedawana na targach (chleb, mięso, owoce i warzywa, grzyby, piwo i wino), a także „farbowanie cukierków i mycie butelek”. Miał zwalczać działalność nielegalnych („pokątnych”) akuszerów, stawarzających zagrożenie dla zdrowia matek i dzieci; ścigał też niewykwalifikowanych medyków („szarlatanów”) oraz osoby handlujące lekami — w tym

Demboś, Wawrzyniec Domański, Onufry Dzianott, Jan Drachne, Alojzy Estreicher, Antoni Gadomski, Ignacy Grelński, Fryderyk Hechel, Józef Jakubowski, Józef Jaszczurowski, Maciej Jakubowski, Franciszek Kostecki, Antoni Kozubowski, Józef Kozłowski, Józef Kwaśniewski, Zygmunt Kirschbaum, Sykstus Kozłowski, Józef Majer, Michał Mohr, Antoni Niedzielski, Józef Placer, Henryk Rosenzweig, Leon Rudawski, Julian Sawiczewski, Florian Sawiczewski, Karol Soczyński, Fryderyk Skobel, Antoni Słoniński, Antoni Sanocki, Jan Steskał, Józef Sedlmayer, Bazyli Schwartz, Wojciech Sadowski, Henryk Szopowicz, Feliks Trojański, Feliks Wysocki, Szymon Wróblewski, Ignacy Woźniakowski, Wotzilko, Karol Zawadzki, Pinkus Zwiklitzer. Obwieszczenie Wydziału Spraw Wewnętrznych z 30.01.1843, nr 11033. „Dziennik Rządowy WMK” [dalej: Dz. Rząd. WMK], 18.02.1843, nr 21—23, s. 84—86.

⁶ *Urządzenie wewnętrzne Senatowi...*, rozdz. XI *O Protomedyku* (art. 79—83); Protomedykowi nie podlegała przy tym klinika św. Łazarza, będąca częścią Uniwersytetu Jagiellońskiego.

⁷ Pismo Senatowi Rządzącego do Wydziału Spraw Wewnętrznych, Wydziału Dochodów Publicznych i Dyrekcji Policji z 29.07.1844, nr 3655. Archiwum Narodowe w Krakowie [dalej: ANK], zespół „Archiwum Wolnego Miasta Krakowa” [dalej: WMK], sygn. V-191, k. 301—302, 373.

⁸ Rozporządzenie Senatowi Rządzącego z 29.07.1844, nr 3655 DGS, *Instrukcja dla Fizyka Miasta Krakowa*. ANK, WMK V-191, k. 312, 315, 317 (art. 7, 10—12, 20, 26, 29, 34, 38).

środkami niewiadomego pochodzenia („tajemne mikstury”) — bez zezwolenia; uwadze fizyka powierzono mamki, czyli kobiety odpłatnie karmiące niemowlęta; wydawał „świadczenia zdrowia” (zaświadczenia lekarskie)⁹; dokonywał „rozbioru chemicznego” sprzedawanego alkoholu (piwa, wina), zwracając uwagę, czy trunki nie są „zaprawiane szkodliwymi zdrowiu ludzkiemu dogmatami”¹⁰; uczestniczył w kontroli zwierząt przyprawdzanych na rzeź do Szlachtuza Generalnego¹¹.

Fizyk miejski wykonywał również zadania należące do lekarzy sądowych, sporządzając opinie sądowo-lekarskie, na zasadach określonych w austriackim Kodeksie postępowania karnego (art. 239—242, 244, 246), podręcznikach medycyny sądowej oraz instrukcji dla lekarzy sądowych. Spisywał *acta visum et repertum*, w czym towarzyszył mu chirurg lub (w razie podejrzenia otrucia) aptekarz, a także urzędnik policyjny lub sądowy¹². Wyniki oględzin odnotowywano w „dzienniku postępu choroby”, załączanym do akt sprawy. W obecności fizyka wykonywano sekcje zwłok, na które zgody udzielił dyrektor policji¹³. Fizyk miejski kontrolował też warunki zdrowotne panujące w Gmachu Więzień Kryminalnych¹⁴, o stwierdzonych nieprawidłowościach informując protomedyka, który przedkładał stosowne wnioski Komitetowi Więziennemu¹⁵.

Nadzorowi fizyka miejskiego podlegali lekarze, akuszerki¹⁶ i chirurdzy miejscy, na których spoczywał obowiązek udzielania fizykowi pomocy „w przed-

⁹ Ibidem, k. 314—315, 319 (art. 19—22, 41). Fizyk wykonywał też sekcje zwłok, jeżeli: a) śmierć nastąpiła w wyniku nieszczęśliwego wypadku, b) okoliczności znalezienia zwłok wskazywały na zejście w sposób nienaturalny; c) śmierć dotyczyła dziecka w wieku do 10 lat.

¹⁰ Rozporządzenie Senatu Rządzącego z 1.11.1833, nr 2736 DGS, *Nowa Instrukcja Dyrekcji Policji*. „Dziennik Praw Wolnego Miasta Krakowa” [dalej: Dz. Praw. WMK] z 1834 r., rozdz. IV pt. *O szczególnych obowiązkach urzędników służbą wewnętrzną zajętych. Co do policyi lekarskiej* (art. 177). Piwo miało być ważone „czysto i bez żadnych dodatków zdrowiu ludzkiemu szkodliwych”.

¹¹ Szerzej zob. M. Mataniak: *Szlachtuz Generalny — ze studiów nad administracją skarbową Wolnego Miasta Krakowa (1815—1846)*. „Res Gestae. Czasopismo historyczne” 2016, T. 3, s. 121—150.

¹² O obowiązkowym udziale fizyków w obdukcjach i *visum et repertum* (ws. kryminalnych), obok chirurgów, przypomniano w obwieszczeniu Senatu Rządzącego z 31.12.1833, nr 5858. „Dziennik Rządowy Wolnego Miasta Krakowa” [dalej: Dz. Rząd. WMK] nr 1—2 z 18.01.1834, s. 2.

¹³ *Instrukcja dla Fizyka Miasta Krakowa*. ANK, WMK V-191, k. 319—320 (art. 42—45, 49—50).

¹⁴ Na ten temat zob. M. Mataniak: *Funkcjonowanie więzienia w Wolnym Mieście Krakowie w I połowie XIX w.* „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2017, nr 96, s. 213—249.

¹⁵ *Instrukcja dla Fizyka Miasta Krakowa*. ANK, WMK V-191, k. 311 (art. 2—4). Po ustanowieniu lekarza więziennego fizyk miał mu służyć radą i pomocą. Komitet Więzienny powołano w 1835 r. na podstawie rozporządzenia Senatu Rządzącego z 18.06.1834, nr 3387 DGS, *Instrukcja Więzień Kryminalnych*. Dz. Praw WMK z 1834 r.

¹⁶ Na ten temat zob. M. Mataniak: *Akuszerki rządowe Wolnego Miasta Krakowa (1815—1846)*. *Z dziejów publicznej służby zdrowia na ziemiach polskich w XIX wieku*. „Krakowskie Studia Małopolskie” 2017, nr 22, s. 162—181.

miotach mających styczność z jego urzędowaniem”, a także pozostali „urzędnicy zdrowia”, względem których fizyk „nie mógł być pobłażliwy”. Jego kontrola obejmowała także krakowskie apteki, zwłaszcza pod kątem przestrzegania „taksy lekarstw”. Polecenia fizykowi mogli wydawać protomedyk oraz dyrektor policji¹⁷. Warto dodać, że w 1837 r. fizyk rozesłał aptekarzom nową, zatwierdzoną przez Senat „taksę lekarstw”¹⁸. Fizyk badał także prostytutki i korzystających z ich usług żołnierzy, a także warunki higieniczne panujące w „domach dla kobiet publicznych” z punktu widzenia zagrożenia chorobami wenerycznymi¹⁹.

W tym miejscu można odtworzyć zawartość raportów periodycznych fizyka, które obejmowały następujące dane: a) stwierdzone choroby epidemiczne, endemiczne i zakaźne, wraz z liczbą zachorowań; b) ważniejsze „przypadki chirurgiczne i położnicze”, stwierdzone obrażenia itp.; c) stan „policji lekarskiej” (w tym warunki w szpitalach, więzieniach, łaźniach, Domu Schronienia Ubogich, zakładach prowadzonych przez Towarzystwo Dobroczynności itp.; liczba praktykujących lekarzy, weterynarzy i aptekarzy; działalność aptek); d) liczba „zgonów pozornych”, „wypadki sądowe-lekarskie”; e) wpływ klimatu na zdrowie ludności („dni suche i pochmurne”, wiatry — dane miano gromadzić na podstawie obserwacji meteorologicznych przy użyciu barometru i termometru); e) odkrycia oraz inne ciekawe spostrzeżenia z zakresu nauk lekarskich²⁰. W 1844 r. pensja fizyka miejskiego wynosiła 2 000 złp rocznie²¹.

Zadania analogiczne do zadań fizyka miejskiego realizował fizyk okręgowy. Obszar jego właściwości obejmował: Chrzanów, Jaworzno i Nową Górę oraz 224 wsie okręgowe. Wymogi dla kandydatów na stanowisko fizyka okręgowego

¹⁷ *Instrukcja dla Fizyka Miasta Krakowa*. ANK, WMK V-191, k. 314—316 (art. 25, 27—28, 30, 32—33, 36). Fizyk kontrolował aparaty służące ratowaniu osób „nagłym niebezpieczeństwem życia dotkniętych”, umieszczone w oficynach chirurgów i na rogatkach; nadzór obejmował też instrumenty chirurgiczne w oficynach; fizyk przewodniczył sesjom gremialnym Zgromadzenia Chirurgów.

¹⁸ Pismo Wydziału Spraw Wewnętrznych do Komisarza Rządowego Instytutów Naukowych z 3.11.1837, nr 8124. Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego [dalej: AUJ], „Akta Senatu i władz nadrzędnych Uniwersytetu Jagiellońskiego 1796—1849”; „Rozporządzenia władz rządzących w sprawach ogólnych (I 1809—X 1849)”, sygn. S I 152, brak paginacji; *Taksa lekarstw dla Miasta Krakowa i Jego Okręgu z 1837 r.* ANK, WMK V-191, k. 679—713; Uchwała Senatu Rządzącego z 20.07.1837, nr 3862 DGS (zatwierdzenie taksy).

¹⁹ Pismo dyrektora policji do dyrektora Rady Administracyjnej z 5.03.1847, nr 496. ANK, WMK III-45 A, k. 73—74.

²⁰ *Instrukcja dla Fizyka Miasta Krakowa*. ANK, WMK V-191, k. 317—319 (art. 39). Do raportów fizyk dołączał sprawozdania weterynarza miejskiego, zawierające m.in. dane o wpływie środowiska na zdrowie zwierząt; epizootiach i enzootiach; „chorobach zaraźliwych i sporadycznych” koni, bydła rogatego, psów i innych zwierząt, a także sposobach ich leczenia; uwagi sądowo-weterynarskie.

²¹ „Budget w roku 1844 uchwalony do akt sejmowych należący”, „Budget Rozchodów przez Izbę Reprezentacyjną w roku 1844 uchwalony”, ANK, sygn. WM 21, k. 10—11.

określono na przykład w ogłoszeniu konkursowym z 1843 r.²². Obiektem jego zainteresowania było zdrowie mieszkańców okręgu krakowskiego, a także sytuacja („pod względem zdrowotnym”) panująca w szpitalach, zakładach prowadzonych przez instytuty dobroczynne oraz aresztach policyjnych. Fizyk zwracał uwagę na okoliczności sprzyjające postępowi „chorób miejscowych” itd. Co ciekawe, miał także poświęcać uwagę „stanowi wykształcenia umysłowego ludności”, w szczególności zwalczać „gusła i zabobony oraz inne nałogi i namiętności mieszkańców”, a także sprawdzać dostępność pomocy lekarskiej. Kontrolował warunki higieniczne w budynkach mieszkalnych, interesowanie się przez domowników „zwierzętami szkodliwymi”, wałęsającymi się psami itp. Miał propagować wiedzę o zagrożeniach epidemiologicznych. Wraz z komisarzem dystryktowym, urzędnikami zdrowia i przedstawicielami dominium udawał się do miejsc nawiedzanych przez choroby. Z przebiegu epidemii sporządzał szczegółowe raporty dla Wydziału Spraw Wewnętrznych. Nadzorował także przebieg szczepień przeciwko ospie zachowawczej, w tym stosowanie „właściwej krowianki”²³.

Następną kategorię obowiązków fizyka okręgowego stanowiła troska o zdrowie kobiet ciężarnych i młodych matek, przejawiająca się między innymi w sprawdzaniu dostępności akuserek czy też „bab dających pomoc”; miał też zapewniać pomoc dzieciom, których matki zmarły podczas porodu; badał okoliczności sprzyjające „spędzaniu płodu lub dzieciobójstwom”; interesował się losem osób upośledzonych: niemych, głuchych, ociemniałych czy też dotkniętych „inną ułomnością”; miał zapobiegać próbom samobójczym, zazwyczaj podejmowanym przez osoby w stanie obłąkania; kontrolował apteki, zwłaszcza w okresie od czerwca do października, kiedy ich właściciele zaopatrywali się w produkty zielarskie; zwalczał nielegalny obrót lekami; przestrzegał włościan przed zbieraniem trujących grzybów itp.²⁴.

Oprócz tego fizyk okręgowy nadzorował „odpowiednie grzebanie ludzi i zwierząt”, w tym prawidłowość lokalizacji cmentarzy; mógł też wydawać opinie sądowo-lekarskie; „sekcje ciał” miał wykonywać w asyście chirurga, z ich przebiegu sporządzał „dokładny raport”. Czynności odbywały się na podstawie wspomnianych przepisów kodeksu austriackiego, kodeksu procedury, instrukcji dla lekarzy oraz podręczników medycyny sądowej²⁵.

²² Obwieszczenie sekretarza Senatu Rządzącego z 24.08.1843, nr 103. Dz. Rząd. WMK nr 112—113 z 26.08.1843, s. 447. Egzamin przed „kommissją delegowaną” miał obejmować m.in. sprawdzenie znajomości rozporządzeń administracyjnych i „ustaw karnych dotyczących służby lekarskiej” oraz policji sądowej.

²³ Rozporządzenie Senatu Rządzącego z 29.07.1844, nr 3655 DGS, *Instrukcja dla Fizyka Okręgowego*. ANK, WMK V-191, k. 345—349, 354 (art. 1—5, 8—9, 12—13, 17, 19, 25—26, 33—37). Oprócz tego rewidował „listy urodzeń i zmarłych”; zapobiegał chorobom wenerycznym itd.

²⁴ Ibidem, k. 346—348, 350, 360 (art. 7, 11, 13, 21—23, 51).

²⁵ Ibidem, k. 347, 353, 361—362 (art. 11, 29, 53—56). Odnośnie do sekcji sądowych, fizykowi wolno było jedynie wykonać „tymczasowe zabezpieczenie trupa”, gdyż szczegółowe oglę-

Sprawozdania fizyka okręgowego swoją zawartością odpowiadały raportom fizyka miejskiego, jednakże szczególnie wiele uwagi poświęcał w nich epidemiom i innym „nadzwyczajnym niebezpieczeństwom”; sporządzał też osobne raporty kwartalne na temat „wypadków sądowych”. Na lekarzach i fizykach szpitalnych spoczywał obowiązek zawiadamiania fizyka o osobach zgłaszających się ze śladami obrażeń itp.; fizyk mógł wszczynać czynności sędowo-kryminalne, a do akt sądowych dołączać sporządzoną przez siebie dokumentację medyczną. Do „gabinetu publicznego” na Wydziale Lekarskim UJ przekazywał z kolei rzadkie „okazy anatomiczno-patologiczne”²⁶.

Oprócz lekarzy i akuszerki fizyk okręgowy nadzorował chirurgów, uczniów i subiektów zatrudnionych w oficynach chirurgicznych, w tym zwłaszcza używane przez nich narzędzia chirurgiczne. Kontrola obejmowała też urzędników Komisariatu Targowego, nadzorujących żywność i inne produkty sprzedawane na targach i jarmarkach. Fizyk miał stale przebywać w wyznaczonym rejonie, a o konieczności wyjazdu miał informować przełożonych; wśród jego obowiązków widniało nawet wykazywanie orientacji w życiowych problemach ludności okręgu; w każdej chwili mógł przedstawiać Wydziałowi Spraw Wewnętrznych sugestie dotyczące zwalczania negatywnych zachowań mieszkańców, w tym nieprawidłowego przechowywania żywności, błędnego rozmieszczania zabudowań, braku dbałości o fizyczny rozwój dzieci itp.²⁷.

Zadania fizyka okręgowego obejmowały także sprawy z zakresu weterynarii: w razie stwierdzenia choroby zwierzęcej, również w postaci epizootii, miał się skonsultować z weterynarzem okręgowym, na którego wniosek sprawa trafiała przed oblicze Rady Weterynarskiej przy Uniwersytecie Jagiellońskim; fizyk kontrolował przestrzeganie regulacji wydanych z myślą o zwalczaniu zarazy bydłej, dotyczących na przykład zakazu wypasu bydła w strefie zagrożenia, handlu podejrzanym mięsem itp.²⁸. Pensję fizyka okręgowego ustalono na 2 400 złp, wliczając w to koszty podróży²⁹.

Jeśli chodzi o obsadę personalną, pierwszym protomedykiem został Wojciech Boduszyński. Fizykami miejskimi byli: Karol Soczyński, Jan Cenner i Józef

dziny zastrzeżono dla władz sądowych bądź policyjnych. Jeżeli zgon nastąpił wskutek spożycia zepsutego jedzenia, w czynnościach miał też wziąć udział farmaceuta.

²⁶ Ibidem, k. 362—364 (art. 58—60, 62).

²⁷ Ibidem, k. 349, 351—353, 359—360, 364 (art. 14—15, 27—28, 31, 47—49, 63). Kontrola obejmowała ponadto przechowywanie zbiorów przepisów policyjnych, a także zjawiska przyrodnicze („wylewy i bagniska”).

²⁸ Ibidem, k. 349, 355—359 (art. 17—18, 38—44). Szerzej zob. M. Mataniak: „Policja weterynarska” *Wolnego Miasta Krakowa (1815—1846). Z dziejów organizacji służby weterynaryjnej na ziemiach polskich w XIX wieku*. W: *225 lat policji w Polsce*. T. 1: *Geneza i ewolucja policji*. Red. P. Majer, M. Seroka. Olsztyn 2017, s. 69—87.

²⁹ „Budget w roku 1844 uchwalony do akt sejmowych należący”, „Budget Rozchodów przez Izbę Reprezentacyjną w roku 1844 uchwalony”. ANK, sygn. WM 21, k. 10—11.

Jakubowski, fizykami okręgowymi zaś: Józef Sobieniowski³⁰, Józef Jarocki i Józef Kwaśniewski³¹. W 1829 r. zastępcą fizyka miejskiego został Michał Mohr, który ostateczną nominację uzyskał w kolejnym roku³². W 1833 r. protomedykiem został wspomniany J. Jakubowski³³. Na początku lat 40. fizykiem miejskim był M. Mohr, jego okręgowym odpowiednikiem Antoni Słoniński, którego w 1843 r. zastąpił Stanisław Dembosz³⁴. Warto dodać, że urzędnicy „policji lekarskiej” składali przysięgę na wierność Bogu i władzy rządowej³⁵.

Bogata dokumentacja aktowa pozwala odtworzyć przebieg czynności podejmowanych przez urzędników „policji lekarskiej”. Wskazać można na przykład obowiązkowe szczepienia dzieci, chłopców i dziewcząt w wieku do 12 lat przeciwko ospie zachowawczej i naturalnej, które odbywały się wiosną i jesienią. Uodpornianie organizmów dokonywało się poprzez tzw. wakcynowanie, czyli zainfekowanie ospy. Dokonywali tego w poszczególnych rewirach fizycy pod nadzorem protomedyka; mieli w związku z tym dysponować „świeżym zapasem krowianki”. W Krakowie szczepienia wykonywali fizyk miejski i chirurgdy,

³⁰ *Lista mianowanych Urzędników w linii administracyjnej przy Senacie Rządzącym WMK i Jego Okręgu* z 17.07.1816. ANK, WMK V-9 A, k. 49; *Kalendarzyk Polityczny Wolney i niepodlegley Rzeczypospolitey Krakowskiej na rok 1819*. Kraków 1819, s. 23–24.

³¹ Obwieszczenia Wydziału Spraw Wewnętrznych: z 24.03.1825, nr 1201, Dz. Rząd. WMK z 2.04.1825, nr 8–9, s. 34 (konkurs na fizyka okręgowego); z 20.05.1825, nr 2160, Dz. Rząd. WMK, nr 21 z 27.05.1825, s. 82; Uchwała Senatu Rządzącego z 4.05.1825, nr 1655. Kwaśniewski rozpoczął urzędowanie w Krzeszowicach 1.06.1825.

³² Obwieszczenia Senatu Rządzącego: z 3.03.1829, nr 729, Dz. Rząd. WMK, nr 8 z 14.03.1829, s. 32; z 30.03.1830, nr 1674, Dz. Rząd. WMK, nr 14 z 16.05.1830, s. 53. M. Mohr zastąpił J. Jakubowskiego, który objął Katedrę Chirurgii na UJ; M. Mohr przejął po zmarłym Michale Gułkowskim obowiązki fizyka w Szpitalu Wenerycznych i Obląkanych.

³³ Obwieszczenie Senatu Rządzącego z 17.07.1833, nr 3435, Dz. Rząd. WMK, nr 27–28 z 17.08.1833, s. 102. Jakubowski był tymczasowym protomedykiem od 25.09.1832. Określono go jako „Męża z gorliwości o dobro publiczne powszechnie zaleconego”. Więcej zob. Z. Kukulski: *Józef Jakubowski. Protomedyk i profesor Uniwersytetu z czasów Wolnego M. Krakowa*. Kraków 1936.

³⁴ Obwieszczenia Senatu Rządzącego: z 25.03.1842, nr 752, Dz. Rząd. WMK, nr 36–37 z 30.04.1842, s. 142–144; z 30.01.1843, Dz. Rząd. WMK, nr 21–23 z 18.02.1843, s. 85–87; z 30.10.1843, nr 5686, Dz. Rząd. WMK, nr 144–145 z 15.11.1843, s. 573; *Kalendarzyk polityczny krakowski na rok 1844*. Kraków 1844, s. 37–38. Dembosz był wcześniej asystentem na oddziale chirurgicznym szpitala św. Łazarza.

³⁵ *Rota przysięgi Fizyka Miejskiego WMK* z 14.04.1823. ANK, WMK, VI-58, k. 69. Wyglądała ona następująco: „Ja, Józef Jakubowski przysięgam Panu Bogu Wszechmogącemu w Trójcy Świętej Jedynemu jako powołany na urząd Fizyka Miejskiego wszelkie dla tego stopnia przywiązane obowiązki, niemniej dozorowanie nad szpitalem Wenerycznych, Domu Obląkanych i Szpitalem Braci Miłosierdzia pilnie i gorliwie dopełniać będę, Konstytucji Krajowej i Senatowi Rządzącemu wiernym i posłusznym pozostanę, Zwierzchnikom moim, jakim z natury służby podlegać mi przyjdzie, wszelką powolność w pełnieniu odbieranych poleceń przyrzekam i wszelkich wiadomości w sztuce lekarskiej, nauką bądź doświadczeniem nabytych, dla dobra publicznego i ratunku cierpiących używać nie omieszkam, Tak mi Panie Boże dopomóż i niewinna męka Jego. Amen”.

w okręgu — fizyk okręgowy, chirurdzy i pozostali „urzędnicy zdrowia” w asyście akuszerok. Odpowiedzialność za zebranie się dzieci w punkcie szczepienia ponosili wójtowie i sołtysi. Po 7—9 dniach odbywały się rewizje szczepień, pozwalające ustalić, czy szczepionka się przyjęła. Przewidziane było powtórzenie szczepień³⁶. Od 1840 r. w szczepieniach wójtów zastąpili komisarze dystryktowi³⁷. Należy dodać, że w trakcie szczepień dochodziło do licznych nadużyć: lekarze nierzadko wystugiwali się podwładnymi, listy objętych szczepieniem były niekompletne itp.³⁸. Całą inicjatywę można jednak uznać za sukces rządu, gdyż liczba zaszczepionych dzieci była bardzo duża³⁹.

Urzędnicy zdrowia brali też udział w zwalczaniu cholery, która nawiedzała Kraków między innymi w latach 1831 i 1849⁴⁰. W ich trakcie protomedyk informował na bieżąco władze rządowe o podejmowanych środkach zaradczych⁴¹.

Należy też wspomnieć o udziale protomedyka i fizyków, wspólnie z profesorami UJ, w komisjach lekarskich badających kwalifikacje osób ubiegających się o prawo wykonywania praktyki lekarskiej, chirurgicznej czy też akuszerijnej⁴². W Archiwum UJ można odnaleźć „wykazy oględzin sądowo-lekarskich”, przeprowadzonych przez fizyków i chirurgów, w obecności profesora medycyny sądowej i studentów. Tytułem przykładu, w roku akademickim 1842/1843 wykonano 15 obdukcji (11 mężczyzn, 4 kobiety). Sekcje zwłok odbywały się zazwyczaj na wezwanie Dyrekcji Policji lub sądu⁴³. Warte wzmianki są również

³⁶ Obwieszczenie Senatu Rządzącego z 14.05.1818, nr 1373, Dz. Rząd. WMK, nr 22 z 13.06.1818, s. 87—92. Z przebiegu szczepień sporządzano sprawozdania.

³⁷ Obwieszczenie Senatu Rządzącego z 18.03.1842, nr 1408, Dz. Rząd. WMK, nr 32—33 z 16.04.1842, s. 127—128; Pismo Senatu Rządzącego do Wydziału Spraw Wewnętrznych, Dyrekcji Policji i redakcji „Dziennika Rządowego”. ANK, WMK VI-58, k. 331, 333—334; *Przepisy policyjno-lekarskie obowiązujące w Wolnym Mieście Krakowie w czasie okazania się i trwania ospy zachowawczej* (projekt autorstwa M. Mohra). ANK, WMK VI-58, k. 339—343.

³⁸ Pismo protomedyka do Senatu Rządzącego z 20.03.1837. ANK, WMK V-192, k. 1271—1272, 1321. Przeprowadzający szczepienia skarżyli się na niskie wynagrodzenia i brak czasu.

³⁹ Przykładowo w 1850 r. w okręgu zaszczepiono 2 941 dzieci. *Sprawozdanie z czynności Rady Administracyjnej za rok 1850* z 15.01.1851, nr 273. ANK, zespół „Papiery Piotra Michałowskiego”, sygn. 29/645/171, k. 113; *Rewersy na akta wydane z Archiwum z r. 1850*. ANK, WMK V-191, k. 788.

⁴⁰ Zob. szerzej M. Mataniak: *Rada Administracyjna Miasta Krakowa i Jego Okręgu (1846—1853)*. Kraków 2019, s. 269—271.

⁴¹ Pismo protomedyka do Rady Administracyjnej z 12.12.1849 (do nr. 14 796). ANK, WMK V-192, k. 549. Sprawozdania przesyłano Komisji Gubernialnej. Pismo Rady do Komisji Gubernialnej z 11.12.1849, nr 14 796. ANK, WMK V-192, k. 563. Zob. J. Bieniarzówna, J.M. Małecki: *Dzieje Krakowa*. T. 3: *Kraków w latach 1796—1918*. Kraków 1979, s. 77—79.

⁴² Obwieszczenie Senatu Rządzącego z 23.04.1824, nr 1355, Dz. Rząd. WMK, nr 18 z 15.05.1824, s. 53—54. W przypadku dentystów i okulistów w komisji zasiadał profesor chirurgii praktycznej, w przypadku aptekarzy jeden z członków Gremium Aptekarskiego. Zasady egzaminowania oparto na rozwiązaniach austriackich z 20.05.1802 oraz dekrete z 19.09.1809.

⁴³ *Wykaz oględzin sądowo-lekarskich przez Fizyków i Chirurgów rządowych w przytomności Profesora medycyny sądowej i jego uczniów w ciągu roku szkolnego 1842/43 przedsię-*

wizytacje aptek. Przykładowo, w 1830 r. M. Mohr zlustrował aptekę Pod Pelikanem, prowadzoną na Kazimierzu przez Ksawerego Sobieniowskiego. Kontrola miała związek z podejrzeniem łamania przepisów dotyczących zakazu prowadzenia dwóch aptek równocześnie (w Krakowie i Chojnicach)⁴⁴. W 1832 r. fizyk miejski sprzeciwił się z kolei przeniesieniu przez Franciszka Glińskiego apteki z części żydowskiej Kazimierza na chrześcijańską, gdyż mogło to skutkować pozbawieniem dziesięcioletniej społeczności żydowskiej dostępu do wyrobów leczniczych⁴⁵. Należy dodać, że w czynnościach z zakresu „policji lekarskiej” z wymienionymi urzędnikami ściśle współdziałała Dyrekcja Policji⁴⁶.

Na zakończenie trzeba dodać, że urzędnicy „policji lekarskiej” kontynuowali działalność po likwidacji Wolnego Miasta Krakowa i jego inkorporacji do cesarstwa austriackiego (16 listopada 1846 r.), będącej następstwem stłumienia powstania krakowskiego. Zadania Senatu Rządzącego przejęła wówczas Rada Administracyjna, która funkcjonowała, pod zmieniającymi się nazwami, do 30 czerwca 1853 r.; we wrześniu 1848 r. fizyka miejskiego podporządkowano samorządowej Radzie Miejskiej⁴⁷.

wziętych, z protokołu tegoż profesora wyjęty. AUJ, „Akta Wydziału Lekarskiego UJ, „Katedra policji lekarskiej, medycyny sądowej i historii medycyny (IX 1804—VI 1843)”, sygn. WL I 44, brak paginacji. Wśród przyczyn śmierci widniały: krwotok, pobicie, utonięcie, zawalenie się ziemi, „wyszczał sobie zadany”, nieznaną przyczyną. Wykaz zawierał dane o podmiocie wnioskującym o wykonanie oględzin, datę ich przeprowadzenia, osoby wykonujące i asystujące, przedmiot i przyczyny oględzin oraz ich ogólny przebieg. Rozporządzenie Senatu Rządzącego z 10.12.1841, nr 6289, AUJ, WL I 44, brak paginacji.

⁴⁴ Pismo Dyrekcji Policji do Wydziału Spraw Wewnętrznych z 2.01.1830, nr 11361. ANK, WMK VI-58, k. 231. Apteka w Chojnicach formalnie należała do Dmochowskiego, który faktycznie kierował jednak apteką kazimierską. Zarzuty dotyczyły też zatrudniania prowizora aptecznego jedynie przez kilka godzin dziennie.

⁴⁵ Pismo Fizyka Miejskiego do Wydziału Spraw Wewnętrznych z 20.11.1832. ANK, WMK VI-58, k. 247. Owo kryterium uwzględnił Senat Rządzący w 1822 r., wydając zgodę na przeniesienie apteki z Krzeszowic na żydowski Kazimierz. Decydująca była dostępność „usługi publicznej”.

⁴⁶ Szerzej zob. P. Cichoń: *Dyrekcja Policji Wolnego Miasta Krakowa 1827—1846. Studium historyczno-prawne*. Kraków 2014, s. 321—324.

⁴⁷ Były to: Administracja Tymczasowa Cywilna; Rada Administracyjna Cywilna; c.k. Rada Administracyjna Miasta Krakowa i Jego Okręgu; Rada Administracyjna Okręgu Krakowskiego. Szerzej zob. M. Mataniak: *Rada Administracyjna Miasta Krakowa...*, s. 11—45, 263—271; I d e m: *Administracja Tymczasowa Cywilna — Rada Administracyjna Cywilna — C. k. Rada Administracyjna Miasta Krakowa i Jego Okręgu. Przeobrażenia w zarządzie byłego Wolnego Miasta Krakowa po upadku powstania krakowskiego (6 III 1846—31 XII 1847)*. W: *Dzieje biurokracji*. T. 7. Red. T. Bykowa, A. Górak, J. Legieć. Lublin 2018, s. 71—106.

Bibliografia

Źródła

- Archiwum Narodowe w Krakowie, zespół „Archiwum Wolnego Miasta Krakowa”:
 Akta budżetowe, sygn. WM 21; Akta Prezydium Senatu, sygn. WMK III-45 A;
 Akta główne Senatu Rządzącego, sygn. WMK V-9 A, WMK V-191, WMK V-192;
 Akta Wydziału Spraw Wewnętrznych i Policji, sygn. WMK VI-58; „Sprawozdanie
 z czynności Rady Administracyjnej za rok 1850” z 15 I 1851 nr 273, zespół „Pa-
 piersy Piotra Michałowskiego”, sygn. 29/645/171.
- Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (AUJ):
 „Akta Senatu i władz nadrzędnych Uniwersytetu Jagiellońskiego 1796—1849”,
 „Rozporządzenia władz rządzących w sprawach ogólnych (I 1809—X 1849)”,
 sygn. S I 152;
 „Akta Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego”, „Katedra policji lekar-
 skiej, medycyny sądowej i historii medycyny (IX 1804—VI 1843)”, sygn. WL I 44.
- Hechel F.: *Człowiek nauki taki, jakim był. Pamiętniki profesora Uniwersytetu Jagiel-
 lońskiego Fryderyka Hechla*. T. 1: *Młodość, studia i podróże 1794—1834*. Wydał
 z rękopisu oraz zaopatrzył przedmową, przypiskami i skorowidzem W. Szumow-
 ski. Kraków 1939.
- Hechel F.: *Człowiek nauki taki, jakim był. Pamiętniki profesora Uniwersytetu Jagiel-
 lońskiego Fryderyka Hechla*. T. 2: *W Wolnym Mieście Krakowie 1834—1846*. Wy-
 dał z rękopisu oraz zaopatrzył przedmową, przypiskami i skorowidzem W. Szu-
 mowski. Kraków 1939.
- Kalendarzyk Polityczny Wolney i niepodlegley Rzeczypospolitey Krakowskiej na rok
 1819*. Kraków 1819.
- Kalendarzyk polityczny krakowski na rok 1844*. Kraków 1844.
- Dekret względem Policji Medycynalnej* (z 19.09.1809 r.). „Dziennik Praw Księstwa
 Warszawskiego” 1809, T. 2.
- „Dziennik Praw Wolnego Miasta Krakowa” 1834.
- „Dziennik Rozporządzeń Rządowych Wolnego Miasta Krakowa” z lat 1816, 1822.
- „Dziennik Rządowy Wolnego Miasta Krakowa” z lat 1818, 1824, 1825, 1829, 1830,
 1833, 1842, 1843.

Opracowania

- Bieniarzówna J., Małecki J.M.: *Dzieje Krakowa*. T. 3: *Kraków w latach 1796—
 1918*. Kraków 1979.
- Cichoń P.: *Dyrekcja Policji Wolnego Miasta Krakowa 1827—1846. Studium historycz-
 no-prawne*. Kraków 2014.

- Gajda Z.: *Nauczanie medycyny na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie Rzeczypospolitej Krakowskiej*. „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki” 1978, T. 120.
- Hechel F.: *O koniecznej potrzebie policji lekarskiej*. „Rocznik Wydziału Lekarskiego” 1842, T. 5.
- Kukulski M.: *Józef Jakubowski. Protomedyk i profesor Uniwersytetu z czasów Wolnego M. Krakowa*. Kraków 1936.
- Mataniak M.: *Administracja Tymczasowa Cywilna — Rada Administracyjna Cywilna — C. k. Rada Administracyjna Miasta Krakowa i Jego Okręgu. Przeobrażenia w zarządzie byłego Wolnego Miasta Krakowa po upadku powstania krakowskiego (6 III 1846—31 XII 1847)*. W: *Dzieje biurokracji*. T. 7. Red. T. Bykowska, A. Górak, J. Legieć. Lublin 2018.
- Mataniak M.: *Akuszerki rządowe Wolnego Miasta Krakowa (1815—1846). Z dziejów publicznej służby zdrowia na ziemiach polskich w XIX wieku*. „Krakowskie Studia Małopolskie” 2017, nr 22.
- Mataniak M.: *Funkcjonowanie więzienia w Wolnym Mieście Krakowie w I połowie XIX w.* „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2017, nr 96.
- Mataniak M.: *„Policja weterynarska” Wolnego Miasta Krakowa (1815—1846). Z dziejów organizacji służby weterynaryjnej na ziemiach polskich w XIX wieku*. W: *225 lat policji w Polsce*. T. 1: *Geneza i ewolucja policji*. Red. P. Majer, M. Seroka. Olsztyn 2017.
- Mataniak M.: *Rada Administracyjna Miasta Krakowa i Jego Okręgu (1846—1853)*. Kraków 2019.
- Mataniak M.: *Szlachtuz Generalny — ze studiów nad administracją skarbową Wolnego Miasta Krakowa (1815—1846)*. „Res Gestae. Czasopismo historyczne” 2016, T. 3.

Mateusz Mataniak

**Protomediziner, Stadtphysiker, Regionalphysiker
der Freien Stadt Krakau (1815—1846)
Aus der Geschichte der Organisation des Gesundheitswesens
in den polnischen Gebieten im 19. Jahrhundert**

Schlüsselwörter: Freie Stadt Krakau, Ärztlicher Dienst, Gesundheitswesen, Protomediziner, Stadtphysiker

Zusammenfassung: Der Artikel stellt die Organisationsprinzipien und Tätigkeitsformen der „Arztpolizei“ (der „Medizinischen Polizei“) der Freien Stadt Krakau (1815—1846) dar, unter besonderer Berücksichtigung der Aufgaben des Protomediziners und zweier Physiker: des Stadt- und Bezirksphysikers. Einer eingehenden Analyse wurden die „Regierungsanweisungen“ für Physiker unterzogen, die im Jahre 1844 vom Regierungssenat verabschiedet wurden. Ihr Inhalt überzeugt davon, dass die Hauptaufgaben der „Gesundheitsbeamten“ darin bestanden, zusammen mit dem Bezirk für die Gesundheit der Krakauer Einwohner zu sorgen, dazu gehörten: Verhütung und Bekämpfung von Epidemien und Kontrolle der verkauften Lebensmittel, Fürsor-

ge für sanitäre Bedingungen in Krankenhäusern, Polizeigewahrsamen, im Gebäude der Kriminalgefängnisse usw., Aufsicht über Ärzte, Chirurgen, Hebammen und Apotheker, Bekämpfung der Aktivitäten von Scharlatanen und illegal tätigen Hebammen, Durchführung von Impfungen, Durchführung von Gesundheitsuntersuchungen für „öffentliche Frauen“, Erstellen von gerichtsmedizinischen Gutachten, Ausstellen von Sterbeurkunden, Untersuchung geschlachteter Tiere usw. Für die Zwecke dieses Artikels wurden die Namen der Personen bestimmt, die zum Protomediziner und Physiker ernannt wurden. Der Text basiert hauptsächlich auf den Archivmaterialien, die im Nationalarchiv Krakau (Gruppe „Archiv der Freien Stadt Krakau“) und im Archiv der Jagiellonen-Universität aufbewahrt werden.

Mateusz Mataniak

**Protomedic, urban physicist, regional physicist
of the Free City of Cracow (1815—1846)
From the history of health service organisation
in the Polish lands in the nineteenth century**

Keywords: Free City of Cracow, medical service, health care, protomedic, urban physicist

Summary: The article presents organisational principles and forms of activity of the “medical police” of the Free City of Cracow (1815—1846), with particular emphasis on the tasks of the protomedic and two physicists: the urban and regional physicists. The “governmental instructions” for the physicists, adopted by the Senate in 1844, have been subjected to a detailed analysis. Their content demonstrates that the main tasks of the “health officials” were to take care of the health of the inhabitants of Cracow and the district, including preventing and combating epidemics, controlling the food sold, taking care of the sanitary conditions in hospitals, police detention centres, the building of Criminal Prisons, etc., as well as supervision over doctors, surgeons, midwives and pharmacists, combating the activities of charlatans and unlicensed midwives, carrying out vaccinations, carrying out health examinations of “public women,” preparing court and medical opinions, issuing death certificates, examining slaughtered animals, etc. For the purposes of the article, the names of persons appointed as protomedics and physicists have been identified. The text is based primarily on archival materials stored in the National Archive in Cracow (the “Archive of the WMK”) and in the Archive of the Jagiellonian University.

